

TOPKAPI SARAYI MÜZESİNDE BULUNAN DÖRT ALBÜME VE BU ALBÜMLER ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALARA TOPLU BAKIŞ

Dr. Beyhan YÖRÜKAN

Topkapı Sarayı Müzesi Hazine kitaplığında bulunan 2152, 2153, 2154 ve 2160 numaralı albümler, mahiyet ve muhtevan bakımından birbirleriyle ilgili oldukları için, genel olarak bir koleksiyon sayılmakta ve çok defa birarada mütalaa edilmektedir.¹ Bu albümlerin düzenlenmeleri, Topkapı Sarayına intikalleri, ihtiva ettikleri minyatürlerin yapıldıkları bölge ve devir ile sanatkarları hakkındaki çalışma ve tartışmalar kırk yılı aşan bir zamandan beri devam etmektedir. Başlangıça göre bugün erişilen sonucu değerlendirebilmek ve mevcut problemleri tespit edebilmek için bu çalışmaları kronolojik bir sıra ile takip etmeyi lüzumlu buluyoruz.

İlim alemi, **1910** da yapılan Münih Sergisinde, ilk defa 2152 numaralı albümü tanımıştır. Max Van Berchem, çok çeşitli resimleri, karışık yazı örneklerini, farklı devirlere ait sultan ve sanatkar isimlerini ihtiva eden bu albüme kesin bir tarih verilemeyeceğini, albümün bir hükümdar için düzenlenmiş olamayacağını ve herhangi bir savaş neticesinde Timur

1 E. Kühnel, Berlin'de bulunan bir albümün muhteva ve görünüşü ile İstanbul albümlerine benzediğini; **1817** de Prusya Devlet Kitaplığı'na getirilen bu albümün Prusya elçisi F. H. V. Diez tarafından, aldığı diğer eserlerle birlikte, 1790 yıllarında İstanbul'dan temin edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Yazar bu albümde görülen imzaların bazılarını İstanbul albümlerinde de ralandığını, fakat bunların arasında Şeyhi ve Muhammed Siyah Kalem'in bulunmadığını ifade etmektedir (E. Kühnel, *Malernamen in den Berliner «Saray»-Alben*, Kunst der Orients, III, 1959 S. 66-67).

sülalesinden Osmanlı Sarayına intikal ettiğini söylemektedir.²

Claud Anet ve M. Vignier'nin koleksiyonlarında bulunan, konumuzla çok yakından ilgili iki minyatür de aynı yıllarda Paris'de Musee des Arts Decoratifs'de açılan ilk İran Minyatürleri Sergisi'nde bilinmeyen, orijinal bir üslubun örnekleri olarak teşhir ve daha sonra neşredilmiştir.³

Birinci Dünya Savaşından sonra ilk olarak E. Kühnel 2152 ve 2153 numaralı albümlerden sekiz minyatür ile Goloubew koleksiyonunda bulunan ve albümlerdeki minyatürlerin bir kısmı ile üslup yakınlığı gösteren bir minyatürü kitabına almış, fakat albümlerden hiç bahsetmemiştir.⁴

Keza, E. Blochet de Bibliotheque Nationale'e intikal etmiş olan ve albümlerdekiyle aynı özellikleri gösteren bir ejder resmini neşretmekle yetinmiştir.⁵

G. Migeon, **2153** numaralı albümden, XV. yüzyıl Timurlu-İran ekolüne atfettiği bazı hayvan tasvirleri ile, İstanbul'a getirilen İran'lı nakkaşların eseri olarak kabul ettiği 2153 / 112A numaralı minyatürü

1 Max Van Berchem, *Schriftmodelle aus der Kanzlei der Timuriden, Persien und benachbarte Laender*, 14. und 15. Jahrhundert. Kais. Yildiz - Bibliothek, Konstantinopel (Meisterwerke Muhammedanischer Kunst in München 1910, München, 1912, 1 S. 13-17, Taf. 6, **8, 14, 15**).

2 C. Anet, *Exhibition of persian miniatures at the Musee des Arts Decoratifs, Paris I* (Burlington Magazine, vol. 22, 1912) p. 6, pl. 2 E; G. Marteau-H. Vever, *Miniatures persanes*, Paris, 1913, I, pl. 53-54.

3 E. Kühnel, *Miniaturmalerei im Islamischen Orient*, Berlin, 1922, S. 53-55, Taf. 20-21, 28-32, 39

4 E. Blochet, *Les enluminures des manuscrits orientaux*, Paris, 1926, p. 119.

(Dakiki'nin öldürülmesi) neşretmiştir. Yazının açık olarak ifade etmemekle beraber, bu resimler hakkındaki hükümlerinden, albümün İran'dan gelen ve İstanbul'da yapılan resimlerden meydana geldiği kanaatında olduğu anlaşılmaktadır.⁶

A. K. Coomaraswamy, Boston'da Museum of Fine Arts'ta bulunan Goloubew koleksiyonundaki Doğ u minyatürleri arasında, İstanbul albümlerindeki bazı minyatürlerin çok yakın benzerlerini ve onlarla üslup birliği gösteren diğer bazı resimleri neşretmiştir.⁷

A. Sakisian, minyatürlerinden birisi üzerinde görülen «Şeyhi el-Yakubi» imzasına dayanarak, 2153 numaralı albümün Akkoyunlu Yakup Bey'in murakkai olduğunu kabul etmekte ve Moğol istilası ile Doğu İran nakkaşlarının Batı İran'daki Moğol merkezlerine taşındığını; «Doğu mektebi» nin, Moğol mektebi olarak, Moğol hakimiyetinde ve XV. yüzyılda Tebriz Türkmenlerinin idaresinde de devam ettiğini ifade ile bu murakkai «Doğu mektebine» bağlamaktadır.⁸

Halil Edhem ve G. Migeon müşterek olarak imzaladıkları makalede, isim ve numara vermeksizin, Saray kitaplığında bulunan ve eskiden parçalanmış olan kitaplardan arta kalanların, hiçbir düzen gözetilmeksizin biraraya getirilmesinden vücut bulan murakkalardan bahsetmekte ve bunların içindeki en dikkate değer minyatürlerin XIV. yüzyıl İranlı-Moğol Şehnamelerine ait olduğunu, bazılarının heyecan uyandıran vahşi bir karakter, çok güzel bir desen ve büyük bir yaratma gücü gösteren büyük bir sanatın eserleri olduğunu söylemektedirler.⁹

5 G. Migeon, *Mamul d'art musulman*, Paris 1927, T. 1, pp. 147-152, 218, figs. 23-24, 72.

6 A. K. Coomaraswamy, *Les miniatures orientales de la Collection Goloubew au Museum of Fine Arts de Baston* (Ars Asiatica, vol. XIII), Paris-Bruxelles, 1929, pp. 17-18, 37, 45-46, No. 10, 14, 55a, 68, pis. V, VII, XXX, XXXVIII.

7 A. Sakisian, *La miniature persane*, Paris; 1929, pp. 16-17. 89,

8 H. Edhem-G. Migeon, *Les collections du Viex Serai a Stamboul* (Syria, IX, 1930) pp. 95.

1931 de Londra'da açılan İran Sanatı Sergisi'nde, A. Sakisian'ın özel koleksiyonunda bulunan ve «Muhammed Siyah Kalem imzasını taşıyan bir minyatür de teşhir edilmiştir.¹⁰ A. Sakisian, XV. yüzyılın başım. tarihlediği bu resmi İran sanatkarlarına atfetmektedir.¹¹

Aynı sergiye Topkapı Sarayı Müzesinden de 2152 ve 2154 numaralı albümler gönderilmiştir. Sergiden sonra L. Binyon, J. V. S. Wilkinson ve Basil Gray'in müşterek olarak hazırladıkları eserde, bu albümlerin muhteva ve düzeninden genel olarak bahsedilmiş ve 2154 numaralı albümden bir minyatür ile yine b:ı albümün muhteviyatı arasında bulunan Dost Muhammed'in Hala-ı Hünerveran adlı eserinin kısmi bir tercümesi neşredilmiştir.¹² Bu minyatürde dikkate değer husus, nakkaşın hüviyetini «Nadir al-Asri Üstad Şah Muzaffer Siyah Kalem-Nakkaş» şeklinde kaydetmiş olmasıdır. Bu «Siyah Kalem» tabirinin üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

I. Stchoukine bu dört albüm:den 2152, 2153 ve 2154 numaralıları incelemiştir. Genel olarak albümlerin düzeni hakkında bilgi verdikten sonra, farklı devir ve kaynaklardan gelen eserleri ihtiva eden 2153 numaralı murakkain Akkoyunlu Yakup Bey tarafından biraraya getirildiğini ileri sürmek için «Yakubi» mahlasının sağlam bir temel teşkil edemeyeceğini kaydederek, XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar tarihlenebilen minyatürleri Moğol, Timurlu, Maveraünnehr ekollerine ayırmış, ay-

9 *Persian art. An illustrated souvenir of the Exhibition of Persian Art at Burlington House*. London 1931, London, 1931, pl. 40, No. 580. Bu minyatür, diğer parçaları 2160 numaralı albümden bulunan bir ruloya aittir. Bu hususta menyasusta bk.: B. Yörükân, *Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan bazı rulo parçaları* (Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, I, İstanbul 1965). 190-194. s. il. Lev.;

10 A. Sakisian, *La miniature a l'Exposition il'Art Persan de Burlington Hause* (Syria, XII, 1931,) pl. 32;

12 L. Binyon-J. V. S. Wilkinson - B. Gray, *Persian miniature painting*, London, 1933, pp. 139, 183-187,

nce bazı resimleri de Çin üslubu, bunların Türkiye'de yapılmış kopyaları ve Kıpçak eserleri olarak gruplandırmıştır.¹³ Albümlerden seçtiği bazı minyatürlerin katalogunu yapmış, özellikle Camiü't - Tevarih ve Şehname minyatürlerinden bir kısmını isabetle teşhis etmiş, ayrıca resimlerin birçoğundaki imzaların şüpheli olduğuna da dikkati çekmiştir.

Topkapı Sarayı Müzesinin eski müdürü Tahsin Öz, bazı minyatürleri ilk defa yayımlayarak, uzun bir fasıladan sonra dikkatleri yeniden bu konuya çekmiştir.¹⁴ İçinde Fatih'in portrelerinin bulunması dolayısıyla **2153** numaralı albüme «Fatih Albümü» adını takarak¹⁵ bazı yanlış anlamalara ve karışıklıklara yol açan müellif, Fatih devrinin görüş zaviyesinin yalnız İran'a münhasır kalmadığını, Çin'den başlayarak Garba kadar bütün dünyaya şamil olduğunu» ifade ile, bu murakkam malzemesinin her halde bu devirde toplandığını ve muhtemelen il. Bayezid tarafından da ciltletildiğini; **2160** numaralı albümün de, içinde tuğra şeklinde mührünün bulunmasına istinaden, Yavuz Selim zamanında tanzim edildiğini ileri sürmekte; minyatürlerin üzerindeki imzalan tesbit ederken, aynı imzanın değişik şekillerini aynı isimler olarak göstermektedir.¹⁶ Tahsin Öz daha sonraki neşriyatında da aynı bilgi ve fikirleri tekrarlamakla yetinmiştir.¹¹

Z. V. Togan, bu dört albümün Akkoyunlu Yakub Bey'in cönkleri olduğunu, fakat aralarına Bediu'z Zeman Mirza'nın koleksiyonunun da karıştığının muhakkak

13 I. Stchoukine, *Notes sur les peintures persanes du Serail de Stamboul* (Journal Asiatique, vol. 226, 1935) pp. 117-140.

14 T. Öz, *Türk minyatür kaynaklarına bir bakış*, (İlahiyat Fakültesi Dergisi, I. sayı, 1952) 30-35. s., 8. res.

15 T. Öz, *a. m.*, 32. s.

16 T. Öz, *Türk el İşlemeleri 11e resim dairesi* (Güzel Sanatlar Dergisi, 4. sayı, 1942) 45. s.; T. Öz, *Türk minyatür kaynaklarına bir bakış*, 32-33. s.

17 T. Öz, *Topkapı Sarayında Fatih Sultan II. ye ait eserler*, Ankara, 1953, 29-30 s.

olduğunu, bunların Yavuz Sultan Selim'in Azerbaycan Seferinde Safevi: hazinesi ve eserleriyle veya Bediu'z - Zeman Mirza ile birlikte İstanbul'a getirilmiş olacağını ileri sürmekte,¹⁸ albümlerde adı geçen nakkaşların hüviyetlerini kaynaklara göre tayine çalışmaktadır. Şeyhi ve Muhammed Siyah Kalem'in hüviyetlerini tesbitin kolay olmadığını kaydeden müellif, bu iki zatın Çin ve Uygur geleneklerine sadık kalarak Altınorda ve Özbekler muhitinde gelişen bir sanatı temsil ettiklerini; diğer taraftan her iki sanatkarın Yakub Bey'in hizmetinde bulduklarını ve Kıpçak geleneğini yaşatmakla beraber, Timurlular devri sanatının baş mümessilleri ile aynı mektebe mensup olduklarını söylemektedir.¹⁹ Müellife göre Muhammed Siyah Kalem, Alişir Nevai ve Hondemir tarafından şahsiyeti ve eserleri tarif olunan Herat'lı Muhammed Nakkaş ile aynı kimsedir ve Muhammed Şiban Han Herat'ı işgal ettiği sıralarda (**XV.** yüzyılın başı) ölmüştür.²⁰ Z. V. Togan «Muhammed Siyah Kakin» İmzalarının sonradan başkaları tarafından atıldığı hususuna işaret etmekle beraber, hiçbir delil göstermesizin, bazı imzaların sanatkarın kendisine ait olduğunu ileri sürmekte; Muhammed Nakkaş'ın albümdeki eserlerini teşhis ve tayine çalışmakta; fakat üslup meselelerini dikkata almadığı için ayrı ellerden çıkmış eserleri aynı şahsa izafe etmektedir.²¹ Yazar bu husustaki son neşriyatında da daha evvel albümler hakkında verdiği bilgileri toplamaktadır.²²

M. Ş. İpşiroğlu ve S. Eyüboğlu, bol resimli ve güzel basılmış müşterek eserlerinde «Fatih Albümü'nün Fatih devrinin zihniyetini aksettiren bir vesika» olduğunu, «Fatih devrinin havasını taşıdığını»,

18 Z. V. Togan, *Topkapı Sarayında dört cönk* (İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I. c. (1953), İstanbul, 1954) 73-74. s.

19 Z. V. Togan, *a. m.*, 80, 84. s.

20 Z. V. Togan, *a. m.*, 80, 82. s.

21 Z. V. Togan, *a. m.*, 81, 83-85. s.

22 Z. V. Togan, *On the miniatures in Istanbul Libraries*, İstanbul 1963, pp. 4-15.

«Bütün dağınıklığına rağmen, eserin seçilişine de Osmanlı tarihinde ancak Fatih devrine bağlayabileceğimiz belli bir sınıat zevkinin, mücerret, zihni kalıplardan kurtulmağa çalışan, Şark süslemeciliğini tabiatçı resimle uzlaştırmak isteyen bir anlayışın hakim olduğunu», «Fatih'ten sonraki devirde alakanın daha çok minyatürlere çevrilip bu albümde gördüğümüz sade, az süslü, hatta hazan naturalist desenlerin rağbet görmemesi de, albümü, hiç değilse umumi karakteriyle, Fatih devrine bağlamakta» olduğunu; ayrıca devrin icabı olarak bu resimlerde Şark ve Garp temsililerinin karıştığını ileri sürmekte; İslam dininin mahiyetini ve Müslüman sanatkarın dünya görüşünü hiç hesaba katmayarak, Fatih devrindeki gelişme gayesine «erişebilseydi, resim sanatı, Fatih devrindeki hızıyla, sadece kitaplarda kalmaz ve belki Süleymaniye'nin duvarlarına kadar girebilirdi.» gibi garip ve konu ile ilgisi anlaşılamayan iddialarda bulunmaktadır. 23 Eserde tarih meseleleri ile meşgul olunmayarak resimlerin «üslup kritiğinin konusu olarak incelenmesi ve yapısına ait hususiyetlerin belirtilmesi istendiği» ifade edilmektedir. Fakat tatbik olunan metot bir üslup tenkidi olmaktan uzaktır. Çünkü mesela, Muhammed Siyah Kalem'in resimleri sadece kompozisyon ve ifade bakımından tahlile tabi tutulmuş, «çizgi» üzerine pek çok şey söylenmiş olmasına rağmen, ressamın çizim tekniği, ayrıca renk ve boyama özellikleri belirtilmemiş ve en önemlisi, aynı imzayı taşıyan fakat üslup farkları gösteren eserler gruplandırılmamıştır. «Muhammed Siyah Kalem'e ayrılan bölümün son kısmında, bu sanatkar «tabiat görüşü» ile Fatih devrine bağlanmaktadır. Sanatkarın İstanbul'da çalıştığı manası da çıkarılabilen müphem ifadeli cümlelerden, Muhammed Siyah Kalem'le Fatih arasındaki münasebeti anlamak mümkün olmamaktadır. 24 Her iki yazar

23 M. Ş. İpşiroğlu-S. Eyüboğlu, *Fatih Albumuna bir bakış*, İstanbul, 1954 (?), IX, XIII, 1, 8. s.

24 M. Ş. İpşiroğlu-S. Eyüboğlu, *a. e.*, 61-63. s.

bu konu ile ilgili daha sonraki yayınlarında da aynı görüş ve fikirleri tekrarlamaktadırlar. 25

O. Aslanapa albümlerin muhtevasını hayvan, süvari ve av, dans, kuş ve çiçek tasvirleri, insan grupları, demonlar ve ilahı varlıklar, tarihi resimler olarak gruplandırmakta; 26 bunları, Uygur ressamlarının kısmen Herat'ta yaptıklarını ve Fatih zamanında İstanbul'a gelirken beraberlerinde getirdiklerini, büyük kısmını da İstanbul'da yaptıklarını ileri sürmektedir. 27

Max Loehr, içlerinde «Muhammed Siyah Kalem» imzasını taşıyanların da bulunduğu bazı resimlerin Çin eserleri veya onların kopyaları olduklarını ve bunların daha ziyade Çin limanlarına veya sınır şehirlerine uğrayan tüccarlar vasıtasıyla Batıya nakledildiklerini kabul etmektedir. 28 Bu arada **2160 /49 B** numaralı resim üzerindeki imzanın İranlı bir üstadın adını verdiğini söylemektedir ki, bu imza «Muhammed Siyah Kalem» dir. 20

R. Ettinghausen, albümler ve onlarla ilgili diğer müze ve özel koleksiyonlarda bulunan minyatürler hakkındaki neşriyatın belli başlılarını kısaca tahlil ve ileri sürülen fikirleri münakaşa ederek, yayınlanan resimlerden bazılarının etnik menşelerini araştırmakta; İTİ?-zaların sahteliğini ortaya koyduktan sonra, farklı üslupları tesbite çalışmaktadır. 30 Bilhassa, bir kısmı «Muhammed Siyah Kalem» imzasını taşıyan, bir kısmı imzasız olan ve insan

25 M. Ş. İpşiroğlu-S. Eyüboğlu, *Aus dem Album des Eroberers. Ein Beitrag zur türkischen Malerei im 15. Jahrhundert* (Du, Juni 1959) S. 8-42); *Turkey. Ancient miniatures* (Unesco World Art Series), Italy, 1961, pp. 21-22, pi. VII-XII.

26 O. Aslanapa, *Türkische Miniaturmalerei am Hofe Mehmed des Eroberers in Istanbul* (Ars Orientalis, I, 1954) pp. 77-84, pi. 1-19.

27 O. Aslanapa, *a. m.*, p. 77.

28 Max Loehr, *The Chinese elements in the Istanbul miniatures* (Ars Orientalis, I, 1954) pp. 85-89, figs. 4, 7, 12, 13, 18-21, 25, 26, 32-34, 43, 44.

29 Max Loehr, *a. m.*, pp. 88, fig 26.

30 R. Ettinghausen, *Some painting in four Istanbul albums* (Ars Orientalis I, 1954) pp. 92-103.

grupları ile demonlan tasvir eden minyatürleri teknik özelliklerine göre ayırmaktadır. Yazar, bu minyatürlerin Türkistan'da, XV. yüzyılın ikinci çeyreği veya ortasında yapılmış olduğu sonucuna varmaktadır.³¹ Ettinghausen diğer bir etüdünde de, **2153** numaralı albümden seçtiği dört minyatürü Çin üslubunda Camiü't-Tevarih minyatürleri olarak neşretmiştir.³² Yazar son makalesinde de bir Sung devri rulosunda tasvir edilen Türk muhariplerinin etnik hususiyetleri, kıyafetleri, teçhizatı ve atların koşum takımları ile mezkur albümlerdeki minyatürler arasında birçok benzerlikler bulunluğunu söylemektedir.³³

J. Grube, Topkapı Sarayında, özellikle **2153** ve **2160** numaralı albümlerde ve Türkiye dışındaki müze ve özel koleksiyonlarda bulunan ejder tasvirlerinden aynı ekole bağlanabilenleri, belirli vasıfları ile tanıtmakta ve aralarındaki müşterek hususları tesbit etmektedir.³⁴ Üzerinde çalıştığı resimlerden hiç değilse birçoğunun Türkiye'deki albümlerden çıkarılmış olduğunu örnekleriyle ortaya koyan yazar,³⁵ gerek bu resimlerden Saray'daki albümlerde çok sayıda bulunmasına, diğer müzelerle özel koleksiyonlarda görülenlerin de bu albümlere bağlanabilmesine ve başka bir yerde bunlara benzer resimlere rastlanılmamasına³⁶; gerek bu resimlerle İstanbul'daki Türk anıtlarının çinileri arasında yaptığı karşılaştırmaların ortaya koyduğu benzerlik ve bağlara dayanarak, hepsi aynı ekolün mahsulleri olan bu re-

simlerin Türkiye'de Türk ressamları tarafından yapıldığını ve XV. yüzyılda başlayan bu geleneğin sonraki asırlarda da devam ettiğini³⁷ ileri sürmektedir.

E. Diez, albümlerden Münih sergisinde teşhir edilen **2153** numaralı Max Van Berchem'in fikirlerini özetliyerek bu albümlerin «İran'da olduğu gibi saray halkı resimleri yerine, milli destanların tablolarını, bozkırın atlı ve göçebe milletlerinin popüler figürlerinin şiirini, Türk, Uygur ve Çin sanatkarlarına yüzyıllardan beri konu olan süvarileri, hayvan ve av sahnelerini», «Karagözün demon figürleri» ni ihtiva ettiğini; bunların natüralist Batı -Asya ve stilize Doğu-Asya üsluplarının yanyana bulunduğu Timurular devri Orta Asya'sını aksettirdiğini söylemektedir.³⁸

E. Kühnel, bir ormandaki hayvanları tasvir eden ve **1931** de Londra'da Burlington House'da açılan İran Sergisi'nde teşhir edilen «Muhammed Siyah Kalem» imzalı minyatürü³⁹ yeniden ele alarak, tarih ve menşe bakımından daha evvel vermiş olduğu hükmü⁴⁰ değiştirmekte ve bu münasebetle «Muhammed Siyah Kalem'in sert hatlı, kuvvetli taslaklarıyla Moğol steplerindeki göçebe hayatını canlandırdığım, çeşitli vaziyetlerde hayvan tasvirleri yaptığını ve İran anlayışı ile Uzak-Doğu tekniğini birleştirerek orijinalitesini bulduğunu yazmaktadır.⁴¹

Yazar, aynı yıla ait başka bir incelemesinde ise «Muhammed Siyah Kalem'in İran'a oldukça yabancı kalan bir Türk olduğunu kabul etmek gerektiğini; albümlerde resimlerinin bulunmasından, onun Osmanlı sarayında takdir gördüğünün

31 R. Ettinghausen, *a. m.*, pp. 101-102.

32 R. Ettinghausen, *On some Mongol miniatures* (Kunst des Orients, 111, 1959) pp. 53-56, figs. 6-9.

33 R. Ettinghausen, *Chinese representations of Central Asian Turks*. (Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens. In memoriam Ernst Diez. İstanbul, 1963) pp. 208-222.

34 E. Grube, *Bir Türk mi? Yatür ekolü* (Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye sunulan tebliğler, Ankara, 1962) 217-247. s.

35 E. Grube, *a. m.*, 227-228. s.

36 E. Grube, *a. m.*, 243. s.

37 E. Grube, *a. m.*, 247. s.

38 E. Diez, *Bozkır'ın ressamları* (Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi) 141-142. s.

39 A. Sakisian, *La miniature a l'Exposition d'Art Persan de Burlington House*. (Syria, XII, 1931) pl. 32.

40 E. Kühnel, *Painting and the art of the book* (Survey of Persian Art, London - New York, 1939, Vol. 111) pp. 1883.

41 E. Kühnel, *Persische Miniaturmalerei*, Berlin, 1959, S. 11, Taf. 10,

anlaşıldığını; imzalar sonradan ilave edilmiş olmakla beraber, eserlerin hepsinin birbiriyle ilgisinin şüphe götürmediğini; sanatkarın doğrudan doğruya bir halefi bulunmadığını, fakat onu karakterlendiren taraflardan biri olan üslubundaki mizahi ifadenin, Türk minyatürünün sonraki gelişmelerinde devam ettiğini söylemektedir. •²

B. Gray, albümleri İran minyatürleri çerçevesi içinde ele alarak, düzenin karışıklığından, resimlerdeki Hıristiyan ve Çin tesirlerinden, Çin orijinaleri ile kopyalarından umumi mahiyette bahsetmekte; albümlerin Cdayirlieler tarafından başlanmış, Karakoyunlu ve Akkoyunlular tarafından zenginleştirilmiş olan Tebriz saray koleksiyonunun bakıyesini ihtiva ettiğini; bu albümlerdeki XV. yüzyıla ait resimlerin yüzyılın ortasına doğru, Maverainnehr ve Herat'ta yapılmış olduklarını ileri sürmektedir. Yazar, yine umumi olarak, albümlerdeki natüralist hayvan ve bitki tasvirleri ile göçebe hayatını aksettiren minyatürleri birer grup olarak ayırmakta; Orta Asya menşeli olduklarını kabul ettiği bu eserlerdeki yabancı tesirleri, bilhassa Çin unsurlarını tesbite çalışmaktadır. ⁴³

*

* *

Şimdi albümler v e muhtevası hakkında neşriyatta yer alan bilgileri ve ileri sürülen fikirleri kendi araştırma ve incelemelerimizin süzgecinden geçirerek vardığımız sonuçları açıklayalım:

2153 numaralı albüm ⁴⁴ il. Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan, 35 X 51 cm. ölçüsünde kırmızı maroken bir cilt içindedir. Albümün muhtevası, mahiyet ve düzen bakımından karışıktır. Çeşitli yazmalara ait minyatürleri, Çin estamplarını, Avrupa tarzında bir takım resim ve gravürlerle, eskiz ve kopyaları ihtiva eden 299

42 E. Kühnel, XV. ve XVI. yüzyıllarda minyatür sanatında Türk üslubu (Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi) 277. s.

43 B. Gray, *La peinture persane*, Geneve 1961, pp. 101-104.

44 Eski numaraları 37084 ve 1720 dir.

adet resim ve birçok yazı parçaları, 199 yaprağın iki tarafına, hiç bir esas gözetilmeden ve dikkatsizce yapıştırılmıştır. Bu arada, kesilmiş ve hatta üst üste yapıştırılmış minyatürlere de rastlanmaktadır. Minyatürlerin bir kısmı yıpranmış ve üzerinde oynanarak bozulmuştur. Bazı sayfalarda görülen boş yerler, sökülmüş resimlerin izlerini taşırlar. Yabancı müzelerde ve özel koleksiyonlarda bulunan bazı minyatürlerin bu sayfalardan çıkarılmış olmaları çok muhtemeldir. ⁴⁵ Sakisian koleksiyonunda bulunan bir orman manzarası tasvirinin diğer parçalarının 2153 numaralı albümde bulunması bu hükmü teyid eder. ⁴⁶

Albümlerde kağıt ve kumaş üzerine yapılmış rulolar da bulunmaktadır. Mahiyetleri bugüne kadar incelenmemiş olan bu parçaların bir yazma veya albümle ilgili olmadığı aşikardır. Nitekim bunlardan bazıları birbirine eklendiği ve böylece uzun şeritlerin yani rulo parçalarının meydana geldiği görülmektedir. **Bu** resimlerin başka bir anlayış içerisinde ve İslam kitap - resmi geleneğinin dışında meydana getirildiklerini, siyah - beyaz desenlerden bazılarının da tekstil örnekleri olarak hazırlanmış olduklarını düşünmek bize makul görünmektedir. ⁴⁷

2160 numaralı albüm ⁴⁸ de aynı tarzda, 35.2 x 51.6 cm. ölçüsünde bir cilt içinde bulunan 90 yapraktan müteşekkildir. **96** adet çeşitli resim ile çok sayıda yazı parçalarını ihtiva eden bu albüm, muhteva ve düzen bakımından da 2153 ün eşidir.

Bu iki albümdeki resimlerin bir kısmında nakkaşlarla ilgili çeşitli isim, lakap

45 C. Anet Koleksiyonundaki iki minyatür (bk. Not 3); • Freer Gallery (No. 37. 25) de bulunan bir resim (bk. Ettinghausen, *Some Painting in four Istanbul albums*, fig. 55) ve Goloubew koleksiyonundaki bir savaş sahnesi (bk. *Marteau-Vever, Miniatures Persanes*, pl. V) gibi.

46 11. Nota bakınız.

47 B. Yörükan, *Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan bazı rulo parçaları* (Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, I, İstanbul 1965) 188-190. s.

48 Eski numaraları 47935 ve 2494 dür.

ve imza görülmektedir. Bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır: Ahmed Musa⁴⁹, Mir (Emir) Halil⁵⁰, Mir Devletyar⁵¹, Hoca abdu'l-Hay⁵², Fazlu'l-Lah Divane⁵³, Derviş Muhammed,⁵⁴ Birader-i Derviş Muhammed,⁵⁵ Üstat İzzu'd-Din Bir ader-i Hoca Kar-ı Nakkaş,⁵⁶ Mevlana Şeyh Muhammed,⁵⁷ Şeyh Ahmed Udi⁵⁸ Ahmed Padişah,⁵⁹ Ahmed Laçin,⁶⁰ Sunu'l-Lah,⁶¹ Abdu'l-Lah Divane,⁶² Abdu'l-Baki el-Bakui,⁶³ Derviş Hasan (Semmak)⁶⁴, Kar-ı Mahmud,⁶⁵ Hurdger,⁶⁶ Şeyhi,⁶⁷ Kar-ı Hı-

49 2153/16B, 22B, 28A, 35A, 54B, 85B, 157-A (Ahmed Musa için bk. Dost Muhammed, *Halatı Hünerveri'in*, 22. s.; E. Schroeder, *Ahmed Musa and Shams Al-Din-Ars Islamica*, 1939, VI, pp. 113-142; E. Kühnel, *Malernamen...*, S. 66-68).

50 2153/73B, 2160/45B, 54A, 55B, 65A, 73B (Mir Halil için bk. *Hal'it-i Hünerveri'in*, 22. s.).

51 2153/84B, 104A, 119B, 2160/39B, 68B (Mir Devletyar için bk. *Hal'it-i Hünerveri'in*, 22. s.; E. Kühnel, *Malernamen...*, S. 69).

52 2153 /21A, 2160 /70A (Hoca Abdu'l-Hay için bk. *Hal'it-i Hünerveri'in*, 23-24. s.; Z. V. Togan, *a. m.*, 76. s.; E. Kühnel, *Malernamen...*, S. 73-76).

53 2160/718 (Fazlu'l-Lah Divane için bk. Z. V. Togan, *a. m.*, 79. s.).

54 2153/16A (Derviş Muhammed için bk. Z. V. Togan, *a. m.*, 79. s.).

55 2153/97B (Birader-i Derviş Muhammed için bk. Z. V. Togan, *a. m.*, 79. s.).

56 2153/24A

57 2153/27B (bk. Kadı Ahmed İbn Mir Münşi, *Calligraphers and painters*, Neşreden: V. Minorsky, 1959; pp. 187.).

58 2153/151 A

59 2153/29B

60 2153/55A, 72A, 112A, 112B, 157B. •

61 2153/7B, 2160/72B, 76A

62 2160/49A, 54B, 55A, 58B.

63 2160/45A, 71A

64 2160/76A

65 2160/47A

66 2160/32B, 36A, 37A, 53A, 61A, 62B, 75A, 89B.

67 2153/5A, 13B, 21A, 22A, 32A Şeyhi el-Yakubi), 51A, 51B, 54B, 60A, 76B, 77B, 85A, 88A, 99B, 138A, 140A, 144B, 146B, 147B, 154A, 154B, 163A, 172B; 2160/70A (Şeyhi için bk. Z. V. Togan, *a. m.*, 80. s.; B. Ögel, *Fatih albümünde «Şeyhi» imzalı minyatürler hakkında Vakıflar Dergisi*, IV, 1957) 209-239. s.

tay,⁶⁸ Kar-ı Frenk⁶⁹ Kar-ı Mani⁷⁰ ve 111:uhammed Siyah Kalem.

Bu sanatkarlardan bahseden kaynak ve yayınlar ile imzalarını taşıyan minyatürler notlarda gösterilmiştir:

Albümlerdeki nakkaş imzalarında dik-kate çarpan bazı hususlar, ifade ettikleri mana bakımından üzerinde durulmağa değer. Bunlardan, özellikle, «Muhammed Siyah Kalem» imzasını örnek olarak ele alacağız.

Bazı minyatürlerdeki «Muhammed Siyah Kalem» imzası her zaman aynı yazı karakterini göstermez.⁷¹ Minyatürlerde imzanın atıldığı yerler de değişiktir. Resmin kenarlarına,⁷² köşelerine,⁷³ ortasına doğru,⁷⁴ ters,⁷⁵ yanlamasına⁷⁶ veya çapraz olarak⁷⁷ atılmış imzalarla karşılaşılmaktadır. İmzanın, ayrı bir kağıt üzerine atılarak minyatürün dışına şerit halinde yapıştırıldığı⁷⁸ veya resmin bir köşesine küçük bir parça halinde eklendiği⁷⁹ de vakidir. İmzalar kullanılan kelimeler bakımından da çeşitlilik gösterirler: «Amel-i Üstad Muhammed Siyah Kalem»,⁸⁰ «Amel-i Ü tad Muhammed»,⁸¹ «Meşk-i Üstad Muhammed Siyah Kalem»,⁸² Üstad Muhammed Siyah Kalem»,⁸³ «Kar-ı Üstad Muhammed»,⁸⁴

68 2153/112B, 134B, 139A, 139B.

69 2153/23B, 54B, 112A.

70 2153/68A

71 2153/23A, 51A, 62A, 84A, 104B; 1260/85A daki imzaları karşılaştırdınız.

72 2153/6B, 23A, 55A, 64B, 106B; 2160/39A, 53B, 46A, 59A, 67A, 75A.

73 2153/65A, 113A, 141A; 2160/46B, 51A, 84A, 85A, 87B, 89A.

74 2153/5B, 34B, 37A, 141B.

75 2153/23B, 55A, 62A, 62A, 84A, 112A, 113A; 2160/46A, 59A, 75A.

76 2153/5B, 6B, 23A, 37A, 64B, 106B, 141B.

77 2153/84A; 2160/46B, 87B, 89A.

78 2153/27 A

79 2153/54A; 2160/54A.

80 2153/56B, 57A, 170B; 2160/35B, 39A, 46A, 46B, 49B

81 2153/125A

82 2153/104B

83 2153/6B, 55A, 62A, 64B, 65A, 84A, 106B, 112A, 141B, 165A; 2160/46B, 53B, 75A,

84 2153/5B₁ 238.

«Kar-1 Muhammed Siyah Kalem»⁸⁵ ve «Kar-1 Siyah Kalem»⁸⁶ tesbit ettiğimiz şekillerdir. İmzaların satır adedi de birbirini tutmamaktadır. Kelimeler hazan bir satır halinde sıralanmıştır.⁸⁷ hazan iki,⁸⁸ hatta üç⁸⁹ satıra bölünmektedir. Ayrıca bir bütünden kesilmiş parçaların her birine imza atılmış olduğu gibi,⁹⁰ bir minyatürde de mükerrer imza bulunmaktadır.⁹¹

İmza bakımından dikkati çeken başka hususlar da mevcuttur: «Muhammed Siyah Kalem» imzasını taşıyan minyatürler değişik üslup gruplarına ayrılırlar.⁹² Buna mukabil, gerek bu albümdeki, gerek başka müzelerde bulunan bazı imzasız minyatürler ise, imzalı olanların bir kısmı ile büyük bir konu ve üslup yakınlığı gösterirler.⁹³

Ayrıca tek figürlü bir eskizde imza bulunduğu halde, bu figürün içinde yer aldığı asıl minyatür imzasıdır.⁹⁴ «Muhammed Siyah Kalem» imzalı minyatürlerin bir kısmı ile tam ve açık bir üslup birliği gösteren imzasız bir minyatürdeki bir kadın figürünün eskizinde «Şeyhi» imzasının⁹⁵ ve diğer bir minyatürün üzerinde de «Ka -1 Üstad Muhammed ve Üstad Şeyhi derhem»⁹⁶ ibaresinin bulunuşu bu imza karışıklığının çok ilgi çekici örneklerini teşkil eder.

85 2153/23A, 34B, 40 B.

86 2153/37 A.

87 2153/5B, 23B, 34B, 37A, 40B, 62A, 106B; 2160/46B, 49B, 53B, 59B, 75B.

88 2153/6 B, 23A, 55A, 64B, 112A, 141 B; 2160/39A, 46A, 51A, 67A, 84A.

89 2153/65A, 84A

90 2160/35B, 64B (Bu resim için bk. B. Yörük, *a. m.* 199. s., V. Lev.)

91 2160/48A.

92 Karşılaştırmız: 2153/15A, 37A, 104B, 140A; 2160/48A, 54A, 85A.

93 Karşılaştırmız: 2153/31A, 37A, 140A, 2153 /27 152A ve Marteau- Vever, pi. LIII; 2153/65A 84A ile 2153/92B, 2160/10A ve Marteau-Vever, pi. LIV; 2153 /37 A, 112A ile Freer Gallery of Art. No. 37. 25 (Ettinghausen. *Some painting in four Istanbul Albums.* -Ars Orientalis, I, 1954, pi. 24, fig. 55.

94 2160/89A; 2153/130A.

95 2153/144B ve 2153/90A.

96 2153/51 A

Bütün bunlar albümdeki imzaların sonradan atılmış olduğunu açık olarak ortaya koymaktadır. Esasen imzaların başında bulunan «Üstad» kelimesini bizzat sanatkarın kullandığı da münakaşa edilebilecek bir husustur. 2153 /35A da görülen «Kar-1 Ahmed Musa begaye-i hub saht» ibaresi de bu yazıların imza değil, not mahiyetinde olduğunu ifade eder.

Bu minyatürlerin İstanbul'da yapıldığı iddiasına temel teşkil edecek hiç bir delil mevcut değildir. Bu orijinal üslubun sahibi olan sanatkarın Osmanlı Sarayı'nda eser vermiş ve takdir görmüş olması⁹⁷ bahis mevzuu olsaydı, onu takip edert başka sanatkarların da bulunması gerekirdi. Halbuki hiç bir Osmanlı eserinde bu üslubun devamını ve hatta havasını görmüyoruz. Ayrıca kıyafetlerin, tiplerin ve coğrafyanın özellikleri, yerli unsurların bulunmayışı ve bilhassa işlenen konuların Fatih ve Yavuz devrinin hayat tarzına ve dünya görüşüne tamamen yabancı olması bu resimlerin İstanbul'da yapılmadığını açık olarak belli eder.⁹⁸

Bu eserlerin İstanbul'a Fatih zamanında getirilmiş olması iddiası da kabule şayan değildir. 2153 numaralı albümde Fatih'in portrelerinin bulunuşu, bu yolda bir hükme mesnet teşkil etmez. Esasen Fatih'in Doğu ile böyle bir münasebeti bilinmemektedir. Fatih Akkoyunluların Otukbeli'nde mağlup ettikten sonra Uzun Hasan'ı takip etmeyerek,⁹⁹ harb meydanında aldığı ganimetlerle yetinmiştir. Akkoyunlu sarayından ganimet alındığına ve alimlerle sanatkarların İstanbul'a götürüldüğüne dair hiç bir kayda tesadüf edilememiştir.

97 O. Aslanapa, *a. m.*, 77. s.; E. Kühnel, XV. ve XVI. yüzyıllarda miT'atür sanatında Türk üslubu, 277. s.

98 E. Kühnel, ileri sürdüğü aksi tez için örnek vermemektedir. (XV. ve XVI. yüzyıllarda minyatür sanatında Türk üslubu, 277. s.)

99 İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri.* Ankara, 1937, 67. s.; S. Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasi ve askeri faaliyetleri,* Ankara, 1953, 324. s.

Albümlerdeki minyatürler üzerinde görülen sanatkar isimlerinden bazılarına, Baysungur nakkaşhanesinde çalışan sanatkarlardan bahseden Dost Muhammed'in eserin, de rastlanması,¹⁰⁰ 2153 numaralı albümün 32A sayfasındaki bir minyatürde «Y.akubi» mahlasının bulunuşu ve Ali Şir Nevai'nin Mahbubu'l-Kulfib ve Mecalis adlı eserlerinde de yine albümlerden tanıdığımız bazı nakkaş isimlerinin geçmesi,¹⁰¹ bu sanatkarların Ak.koyunlu ve Safevi saraylarında da çalıştıklarını ortaya koyar. Diğer taraftan Timur'un torunlarından Bediu'z - Zaman Mirza'nın Herat'ı terk ederek Şah İsmail'in yanına sığındığı ve bu hükümdarın Herat'taki birçok sanatkarı Tebriz'e gönderdiği, Yavuz Selim'in de ÇaltL-an Zaferinden sonra Bediu'z-Zaman Mirza ile Tebriz'deki diğer sanatkarları İstanbul'a naklettiği bilinmektedir.¹⁰² **2153** numaralı albümün 172A ve 2160 numaralı albümün 1 A ve 90 B sayfalarında tam ve açık, diğer çeşitli sayfalarda da silik veya yansı kesik olarak Yavuz Selim'in mührü görülmekte, daha evvele ait hiç bir işarete rastlanmamaktadır. Bütün bunların sonucu olarak murakkaların m-ihteviyatının çok büyük kısmının Çaldıran Zaferinden sonra ve her halde Bediu'z-Zaman ve diğer sanatkarlarla birlikte İstanbul'a getirildiğini düşünmek hatalı olmayacaktır.

Bilindiği gibi albümlerde Çin resim ve estampaları ile Doğu Türkistan özellikleri gösteren minyatürler ve Avrupa tarzında resimleri de mevcuttur. Bediu'z-Zaman

100 L. Binyon-J. V. S. Wilkinson-8. Gray, *a. e.*, pp. 183-187; Dost Muhammed, *Halô.t-ı Hüner-verô.n*, Neşreden: M. Abdullah Chaghtai, Lahore, 1936.

101 Z. V. Togan, *a. m.*, 76. s. vd.

102 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, il, Ankara, 1949, 256. s.

Mirza'ya ait koleksiyonun muhtevası hakkında bilgimiz yoksa da, Doğu Türkistan. izlerini taşıyan ve başka merkezlerde yapılmış olan resimlerin türlü yollarla devrin büyük sanat merkezi Herat'a intikal ederek bu koleksiyonda toplanmış olduğu düşünülebilir. «Avrupa resimleri» denilenlerin de İstanbul'a gelen Avrupa ressamlarının eseri olduğuna kani değiliz. Bunların bir kısmı antik eserlerin üzerindeki resimlerin nakkaşlar tarafından yapılan kopya veya benzerleri,¹⁰³ bir kısmı da Avrupa'dan çeşitli yollarla İstanbul'a veya Doğu'daki diğer sanat merkezlerine intikal etmiş resimler olabilir.

Bugünkü cildi II. Abdülhamid'in tuğ-rasını taşıyan albümlerin ilk defa nerede, ne zaman ve kimin tarafından düzenlendiği meçhul olduğu gibi, daha sonra kaç defa elden geçirildiği ve ne gibi değişikliklere maruz kaldığı da kesin olarak bilinememektedir. Yalnız, Fatih'in portrelerinin mevcudiyeti ve Yavuz'un kesik mührü, albümlerin İstanbul'da ve hiç değilse ikinci defa düzenlenmiş olduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Bazı sanat tarihçilerini yanıltan ve hatalı hükümlere götüren imzaların da nerede, ne zaman ve kimin tarafından atıldığı meselesini de aydınlatmak bugün için mümkün değildir. Ancak, bazı imzaların kesilmiş olması, bu işin albümlerin son düzenlenişinden önce yapılmış olduğunu gösterir. Albümlerdeki minyatürlerin devri, menşei ve üslup özellikleri hakkında ileri sürülen çeşitli fikirlerin münakaşasını diğer bir makalemizde yapacağız.

103 E. Kühnel, *Malernamen...*, S. 76, Abb. 10; Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığındaki 1335 numaralı albümde de «Behzad» imzalı, bu tarz bir resim mevcuttur. Albümlerimizdeki aynı mahiyette bazı resimlerin üzerinde bulunan «Kar-ı Frenlo» ibaresi; sonradan, resimlerin mahiyetine göre yazılmış bir nottan ibarettir.

